

ਸਤੰਬਰ-ਦਸੰਬਰ 2023

ਜਿਲਦ-1

ਅੰਕ-2

ISSN 2584-0509

ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪੀਅਰ ਰੀਵਿਊਡ/ਰੈਫਰੀਡ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਖੋਜ ਜਰਨਲ

ਖੋਜਨਾਮਾ

ਸੰਪਾਦਕ

ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ

ਪਾਠ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ: ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸੰਦਰਭ

I. ਪਾਠ ਅਧਿਐਨ: ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤਕ:

ਗੱਲ ਰੋਮਨ ਜਾਕੋਬਸਨ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਥਨ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰਨੀ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

Insistence on keeping poetics apart from linguistics is warranted only when the field of linguistics appears to be illicitly restricted... when sentence is viewed by some linguists as the highest analyzable construction, or when the scope of linguistics is confined to grammar alone or uniquely to nonsemantic questions of external form or to the inventory of denotative devices with no reference to free variations

ਜਾਕੋਬਸਨ ਦਾ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਵਸਤੂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਵਿਆਕਰਨਕ ਅਧਿਐਨ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਰੱਖਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਅਵੈਧ ਕਰਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਇਕਾਈ ਵਾਕ ਤੋਂ ਪਾਰ ਸਥਿਤ ਭਾਸ਼ਾਈ ਇਕਾਈ ਪਾਠ (text) ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੱਕ ਫੈਲਣ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਮਿਲਣ-ਬਿੰਦੂ ਪਾਠ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਉਹ ਪੱਧਰ ਹੈ ਜਿਥੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਆਪਣੇ ਟਕਸਾਲੀ (stereotype) ਦਾਇਰਿਆਂ (ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਭਾਵੇਂਸ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਾਕ ਵਿਗਿਆਨ) ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਸੰਚਾਰਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਵਾਕ ਦੇ ਤੱਤ ਵਿਆਕਰਨਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਅਧੀਨ ਆਪਸੀ ਮੇਲ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਵਾਕ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਆਕਰਨ ਦੇ ਬੱਝਵੇਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਾਕ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਪਾਠ (text) ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ (discourse) ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਖੇਤਰ ਹੋਂਦ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਹੋਂਦਮੂਲਕ ਇਕਜੁਟਤਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਾਠ ਦੀ ਵਾਕ-ਦਰ-ਵਾਕ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਬੱਝਵੇਂ ਵਿਆਕਰਨਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਬਜਾਇ ਪਾਠ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਤਰਕ ਉੱਪਰ ਉੱਸਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਠ-ਸਿਰਜਕ ਦੁਆਰਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਗਟਾਵਿਆਂ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਤਮਨਿਸ਼ਠ (subjective) ਚੋਣ ਦਾ ਇੱਕ ਮੋਕਲਾ ਸੰਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਇਕਜੁਟਤਾ ਅਤੇ ਇਕਸੁਰਤਾ ਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਸੂਤਰ ਅਰਥ-ਸੰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਾਠ

ਡਾ. ਮਨਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
ਮੁਖੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ,
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
profmanjinder@gmail.com

ਵਿਆਕਰਨਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰੁਸਤ ਵਾਕਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ਼ਲਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਾਠ ਦਰਅਸਲ ਇਕ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਮੁੱਚ (semantic whole) ਹੈ। ਵਾਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪਾਠ ਦਾ ਗਠਨ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਪਾਠ ਦੇ ਬੋਧਕ (realisation of text) ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਤਰ-ਨਿਹਿਤ ਵਿਆਕਰਨਕ ਸੰਰਚਨਾ ਵਾਲੀ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਇਕਾਈ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਿਹਾ। ਵਾਕ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਪਾਰ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਪਾਠ ਲੰਮਾ ਅਰਸਾ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਵਸਤੂ ਹੀ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਪਾਠ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਉਦੈ ਹੋਣ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

II. ਪਾਠ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ: ਵਾਕ ਤੋਂ ਮਹਾਂਵਾਕ ਤਕ:

ਪੱਛਮੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਪਾਠ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਹੋਈ ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਸ ਪਾਠ-ਕੇਂਦਰਤ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਬੀਜ ਨਿਹਿਤ ਹਨ। ਭਰਤ੍ਰਹਰੀ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਚਿੰਤਨ ਅਧਾਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥ 'ਵਾਕਯਪਦੀਯੰ', ਬੋਧੀ ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਧੁਨੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪਾਠ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕ ਵਾਕ ਤੋਂ ਵਡੇਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਇਕਾਈਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਕਵੀਰਾਜ ਪਾਠ ਲਈ ਮਹਾਂਵਾਕ ਮਦ (term) ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾ ਕੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਏ ਵਾਕ ਅੰਗ ਅਤੇ ਅੰਗੀ ਵਾਂਗ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਿਲ ਕੇ ਫਿਰ ਇਕੋ ਵਾਕ (ਮਹਾਂਵਾਕ) ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਮਾਯਣ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਤੇ ਰਘੂਵੰਸ਼ ਆਦਿ ਮਹਾਂਕਾਵਿਕ ਪਾਠ ਮਹਾਂਵਾਕ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।²

III. ਭਰਤ੍ਰਹਰੀ ਦਾ ਮੱਤ: ਪਾਠ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਚਨ ਤਕ:

ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਬਹੁਪਰਤੀ ਜੁਗਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਭਰਤ੍ਰਹਰੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਗ੍ਰੰਥ 'ਵਾਕਯਪਦੀਯੰ' ਵਿਚ ਪਾਠ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਚਨ ਤਕ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਸੂਤਰ ਨਿਹਿਤ ਹਨ। ਭਰਤ੍ਰਹਰੀ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਸੰਚਾਰ-ਜੁਗਤ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਉਸ ਪਹੁੰਚ-ਵਿਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅੰਗਿਅਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਜੂਦਾਤਮਕ

ਸਮੁੱਚਤਾ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਸ ਅਖੰਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (wholistic vision) ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਕਤਾ ਭਰਤ੍ਰਹਰੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਜੂਦਾਤਮਕ ਸਮੁੱਚਤਾ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ 'ਵਾਕਯਪਦੀਯੰ' ਵਿਚ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ। ਭਰਤ੍ਰਹਰੀ ਦਾ ਸਫੇਟ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਤਰਕ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਕਿ "ਸਮੁੱਚਤਾ ਹਿੰਸਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।" ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹਰੇਕ ਪੱਧਰ ਮਾਨਵੀ ਬੋਧ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਚਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਧਰ ਸ਼ਬਦ, ਵਾਕ, ਮਹਾਂਵਾਕ ਅਤੇ ਅਖੰਡ ਮਹਾਂਵਾਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਵਾਕ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਕ ਪਾਠ ਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਹ ਅਖੰਡ ਸਮੁੱਚਤਾ ਅਖੀਰ 'ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ' ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਵੰਡ ਸ਼ਬਦ, ਵਾਕ, ਪਾਠ, ਪ੍ਰਵਚਨ ਅਤੇ ਪਰਮ ਚੇਤਨਾ (ultimate consciousness) ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਰਥ-ਘੇਰੇ (semantic range) ਵਿਚ ਸਮੇਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਠ ਇਕ ਅਖੰਡ ਅਤੇ ਅਵੰਡ ਭਾਸ਼ਾਈ ਉਚਾਰ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।³ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਵਾਕ ਪਾਠ-ਅਰਥ ਦੇ ਕੇਵਲ ਬੋਧਕ ਮਾਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਾਠ-ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਭਰਤ੍ਰਹਰੀ ਨੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਠਾਤਮਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਚਾਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੰਨ ਕੇ ਸਰੋਤੇ/ਪਾਠਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਾਠ-ਅਰਥ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਰੋਤੇ/ ਪਾਠਕ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥ ਦੇ ਇਹ ਪਾਸਾਰ ਹਨ: ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ (literal meaning), ਅਭਿਪ੍ਰਾਯ ਮੂਲਕ ਅਰਥ (Intended meaning), ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਅਰਥ (Contextual meaning), ਰੂਪਕੀ ਅਰਥ (Metaphorical meaning) ਅਤੇ ਸੁਝਾਊ ਅਰਥ (Suggestive meaning)। ਭਰਤ੍ਰਹਰੀ ਅਰਥ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਅਤੇ ਰੂਪਕੀ ਅਰਥ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨ ਪ੍ਰਚਲਤ ਅਰਥ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ 'ਰੂਪਕੀ ਅਰਥ' ਸਾਹਿਤਕ ਅਰਥ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰੂਪਕੀ ਅਰਥ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪਾਠ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਾਕ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਾਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ "ਸ਼ੇਰ ਉਹਨਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਰੋਂਦੇ ਹਨ" ਤਾਂ ਸੁਹਿਰਦ ਸਰੋਤਾ ਇਹ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਰੂਪਕੀ ਅਰਥ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਡਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਹਨ। ਭਰਤ੍ਰਹਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਰੂਪਕੀ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਬਲਕਿ ਪਾਠਾਤਮਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਰੂਪਕੀ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।⁴ ਇਕ

ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਦੇ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੇ ਰੂਪ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਤੱਤਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਇਹ ਨਿਰਮਾਣਕਾਰੀ ਤੱਤ: ਵਾਕਾਤਮਕ ਸਬੰਧ (Syntactical relation), ਪ੍ਰਯੋਜਨ (Purpose), ਸਥਿਤੀ (Situation), ਉਚਿਤਤਾ (Propriety), ਸਥਾਨ (Space), ਅਤੇ ਕਾਲ (Time) ਹਨ। ਇਹ ਤੱਤ ਕਿਸੇ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਬਲਕਿ ਸਰਬਵਿਆਪੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।⁵ ਸੋ ਭਰਤ੍ਰਹਰੀ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਥ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪਾਠ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਤੇ ਸਰੋਤੇ/ਪਾਠਕ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਰੂਪਕੀ ਅਰਥ (Metaphorical meaning) ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਗ-ਆਧਾਰਿਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਰੂਪਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਹਿਤਕ ਪਾਠ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਸੰਗ ਇਕ ਹੀ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨਕ ਇਕਾਈ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਦੀ ਸੰਚਾਰਾਤਮਕਤਾ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਕੁਲ ਪਾਠਾਤਮਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ। ਭਰਤ੍ਰਹਰੀ ਨੇ 'ਵਾਕਯਪਦੀਯੰ' ਵਿਚ ਅਰਥ-ਨਿਰਧਾਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਵਕਤੇ ਤੇ ਸਰੋਤੇ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵਕਤਾ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਵੇਂ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਅਰਥ-ਸੰਚਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਇਕ ਵਕਤਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਇਕ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਵਕਤਾ ਉਸੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਰਤ ਕੇ ਦੂਜਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਪ੍ਰਗਟ ਉਚਾਰ ਤੋਂ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਅਰਥ-ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਰਤ੍ਰਹਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਹੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਾਸਨਾ ਦੇ ਭੇਦ ਕਰਕੇ ਹੀ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਬਲਕਿ ਕਾਲ ਅਤੇ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਭੇਦ ਕਰਕੇ ਵੀ ਭਿੰਨ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਪੂਰਨ ਤੱਤ ਗਿਆਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਪੂਰਨ ਅਤੇ ਅਵਿਵਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਬਦ-ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਸਦਾ ਅਵਿਵਸਥਿਤ ਅਤੇ ਅਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁶ ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸਦਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਭਰਤ੍ਰਹਰੀ ਨੇ ਅਰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਰੂਪ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪਾਠ-ਅਰਥ ਦੀਆਂ ਅਸੀਮ ਪਰਤਾਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੋ ਭਰਤ੍ਰਹਰੀ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ-ਚਿੰਤਨ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚਤਾ, ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਉਲੀਕਦਾ ਹੈ।

IV. ਪਾਠ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਬੋਧੀ ਚਿੰਤਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ: ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਵਿਰਚਨਾ ਤਕ:

ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਬੋਧੀ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਵਿਰਚਨਾ ਤਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਅਨਿਸ਼ਚਤਤਾ 'ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ। ਬੋਧੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦਿੰਗਨਾਗ ਅਨੁਸਾਰ ਯਥਾਰਥ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਵਾਹ (Eternal flux) ਵਿਚ ਗਤੀ ਮਾਨ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਇਸ ਦੇ ਤੱਤਕਾਲੀ ਬਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮਝ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਸੰਕਲਪੀ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਹਨਾਂ ਸੰਕਲਪਿਕ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਮਨੁੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਾਂ ਉਚਾਰਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦੇ ਹਨ। ਬੋਧੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਚਿੰਤਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਉਚਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਂਦ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਸਦੀਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਇਕ ਵਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਵਿਆਕਰਨਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਸਹਿਤ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣਿਨੀ ਜਿਹੇ ਵਿਆਕਰਨਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ-ਅਧਿਐਨ ਭਾਵੇਂ ਵਰਣਨਾਤਮਕ (Descriptive) ਸੀ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਆਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ (Prescriptive and normative) ਸੀ। ਦਿੰਗਨਾਗ ਅਤੇ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਜਿਹੇ ਬੋਧੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਥਾਪਨਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਤ ਸੰਕਲਪਿਕ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ ਉਵੇਂ ਹੀ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹਨ। ਇਥੇ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸਦੀਵੀ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸਦੀਵੀ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਅਰਥ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਯਥਾਰਥ ਵਾਂਗ ਹੀ ਖੜੋਤਮਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਹੈ। ਸੰਕਲਪਿਕ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਅਰਥ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਸਿਰਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਉੱਸਰਦੇ ਅਤੇ ਢਹਿੰਦੇ ਹਨ।⁷ ਬੋਧੀਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਵਾਹਮਾਨਤਾ (linguistic flux) ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਯੱਕ ਦੈਰੀਦਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਭਾਸ਼ਾਈ ਚਿਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤ ਕ੍ਰੀੜਾ (Free play) ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਕਾਫੀ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਬੋਧੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਆਇ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਤਰਕ-ਸੰਗਤ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਤਮੀਮਾਂਸਕ ਪਰਾਭੋਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਵਾਦ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਦੇ ਕਿਸੇ ਪਰਭੋਤਿਕ ਧਾਰਨਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ

ਅਜਿਹੇ ਅੰਤਿਮ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਮੁੱਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਰਥ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀ ਸਬੰਧ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰੀ ਹਨ। ਬੋਧੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਰਥ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨਾਤਮਕ ਮੰਨ ਇਸ ਦੀ ਤਾਰਕਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।⁸ ਭਰਤ੍ਰਹਰੀ ਜਿਥੇ ਅਵੰਤ ਵਾਕ-ਸਫੇਟ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਬੋਧੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਬੋਧੀ ਚਿੰਤਕ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਅਰਥ ਦੀ ਸਮੁੱਚਤਾ ਦੀ ਬਜਾਇ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਤੋਂ ਨਿੱਕੇ ਅੰਸ ਵਿਚ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਵੇਖਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਾਕ ਦੇ ਅਰਥ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਬਲਕਿ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਨਿਖੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ :

The sentence [as a meaningful unit] (vakya), which is different from the constituent phonemes (Varna), does not exist. It is because we have no means to perceive it. Infact when we hear a word as a sentence, 'Devdatt' for example, we perceive there no appearance of the mental image (of a single whole) but of the individual phoneme/d/ and so on..... If [the mental image] that is regarded as an object of the cognition does not appear anywhere in the cognition we can not determine it as existent or as different.⁹

ਅਰਥ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਸਬੰਧੀ ਬੋਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਖੇਧ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of negation) 'ਤੇ ਉੱਸਰੀ ਹੈ। ਦਿੰਗਨਾਗ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਅਜਿਹਾ ਵਿਕਲਪ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਉਸ ਦੀ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਭਿੰਨਤਾਮੂਲਕ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਦੈਰੀਦਾ ਦੇ 'ਡਿਫਰਾਂਸ' ਦੇ ਬਹੁਤ ਲਾਗੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹⁰ ਬੋਧੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਰਥ ਦੀ ਨਿਖੇਧ-ਆਧਾਰਿਤ ਸੰਕਲਪਨਾ ਦਾ ਸੂਤ੍ਰਿਕ ਰੂਪ 'ਅਪੇਹ' ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਅਪੇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਿੱਧਾ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਪੇਹ ਦਾ ਮੂਲ ਭਾਵ ਹੈ 'ਨਾਕਾਰਨਾ' ਅਰਥਾਤ ਨਿਖੇਧ ਕਰਨਾ।¹¹ ਅਪੇਹਵਾਦੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚੋਂ ਅਰਥ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਹੋਰਨਾ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਨਿਖੇਧ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਸਤੂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਅਰਥ' ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 'ਗਾਂ' ਸ਼ਬਦ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਇਕ ਖਾਸ ਪਸ਼ੂ (ਵਸਤੂ) ਦਾ ਬੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਾਉਂਦਾ ਬਲਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਨਿਖੇਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ 'ਗਾਂ' ਨਹੀਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਘੋੜੀ, ਬੱਕਰੀ, ਭੇਡ ਆਦਿ ਅਤੇ ਫਿਰ ਗਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਅਪੇਹ ਦੁਆਰਾ ਹੋਰਨਾ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਨਿਖੇਧ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਅਨੁਮਾਨ ਦੁਆਰਾ 'ਗਾਂ' ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਵਪ੍ਰਥਮ ਅਪੇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਦਿੰਗਨਾਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਮੁੱਚਯ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਰਤਨਕੀਰਤੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ

ਗ੍ਰੰਥ ਅਪੋਹਸਿਧੀ ਵਿਚ 'ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਪੋਹਵਾਦ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਅਰਥ-ਬੋਧ ਵਿਚ ਨਿਖੇਪ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਟੀ (Affirmation) ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਸਤੂ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੋਰਨਾ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਨਿਖੇਪ ਅਰਥ-ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਹੋਰਨਾ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਨਿਖੇਪ ਅਤੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਰਥ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਰਤਨਕੀਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਨਿਖੇਪ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਟੀ ਅੱਗੋਂ-ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਨਾਲੇ-ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਰਥ ਤੱਤ ਦੀ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਇਹ ਬੋਧ ਸੰਯੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੋਧੀ ਭਾਸ਼ਾ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸੂਖਮ ਅਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਿਐਨ ਉੱਤਰ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਪਹੁੰਚ-ਵਿਧੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਵਿਰਚਣਾ ਤਕਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਰਥਾਂ ਅਨਿਸ਼ਚਤਤਾ ਅਤੇ ਅਨੰਤਤਾ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਅਨਿਸ਼ਚਤਤਾ ਅਤੇ ਅਨੰਤਤਾ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਵਾਲੀ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਬੀਜ ਰੂਪ ਬੋਧੀ ਭਾਸ਼ਾ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈ।

V. ਪਾਠ-ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਧੁਨੀ ਸਿਧਾਂਤ: ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਤੋਂ ਵਿਅੰਜਨਾਰਥ ਤਕ:

ਧੁਨੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸਬੰਧ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਥਾਪਕ ਆਚਾਰੀਆ ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਹੈ। ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਕ੍ਰਿਤ 'ਯਵਨਿਆਲੋਕ' ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਆਧਾਰਭੂਤ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਅਰਥਗਤ ਪਰਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਕਰਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਅਰਥ ਦਾ ਘੇਰਾ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠਾਂ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਨੇ ਧੁਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਸੂਖਮਤਮ ਸੰਚਾਰ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਕੇਵਲ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਤਾਰਕਿਕ ਅਰਥ ਨੂੰ ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਬਲਕਿ ਉਹ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਭਾਵਨਾਤਮਕ (emotive) ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਵੀ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸੁਝਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਾਠ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਅਰਥ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਾਠ-ਅਰਥ ਦਾ ਇਹ ਹਿੱਸਾ ਤਾਰਕਿਕ ਅਤੇ ਸੰਖੇਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ (objective) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਾਠ ਦੀ ਬਹੁਅਥਕਤਾ ਦੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।¹² ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਦਾ ਅਰਥ ਸਰੂਪ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ 'ਸੁੰਦਰਤਾ' ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਪਦਾਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਪਕ ਤੋਂ ਉਗਮਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਵੱਖਰਾ ਪਦਾਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਕਵੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਧੁਨੀ (ਪ੍ਰਤੀਯਮਾਨ ਅਰਥ) ਵਾਚਯ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਤੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਰਥ ਤਾਂ ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਾਹਨ ਉਪਕਰਣ ਮਾਤਰ ਹਨ, ਪਰ ਧੁਨੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਅਵਰਣਨੀਯ ਪਦਾਰਥ ਹੈ।¹³

ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਨੇ ਵਿਅੰਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਧੁਨੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਅੰਗ ਭਾਵ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਅੰਗੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਅਲੰਕਾਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਅੰਗ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਉਸੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਧੁਨੀ-ਕਾਵਿ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੰਗੀ ਭਾਵ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

ਸਮੂਹ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਧੁਨੀ-ਭੇਦਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗੀ (ਪ੍ਰਧਾਨ) ਬਣੇ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹੀ ਧੁਨੀ ਦਾ ਪੂਰਨ ਲੱਛਣ ਹੈ।¹⁴

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਧੁਨੀ' ਪਾਠ ਦੇ ਸਤਹੀ ਸ਼ਬਦ-ਅਰਥ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਪਾਠ ਦਾ ਉਹ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਅੰਗ ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਾਰਾ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਵਿਅੰਜਨਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਅੰਜਨਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਅਨੁਸਾਰ, "ਜਿਥੇ ਅਰਥ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਬਦ ਵਿਆਪਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਦੂਜੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਰਥ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਅਨੁਰਣਨੋਪਮ ਵਿਅੰਗ ਧਵਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"¹⁵ ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਪਾਠ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਦੇਵ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ (ਪਾਰਵਤੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ) ਕਹਿਣ ਵੇਲੇ ਪਿਤਾ ਕੋਲ ਬੈਠੀ ਪਾਰਵਤੀ ਲੀਲਾ ਕਮਲ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਗਿਣਨ ਲੱਗ ਪਈ।¹⁶

ਇਸ ਥਾਂ 'ਤੇ "ਲੀਲਾ ਕਮਲ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਗਿਣਨ ਲੱਗ ਪਈ" ਗੈਠੇ ਹੋ ਕੇ ਪਾਠਾਤਮਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪਾਰਵਤੀ ਦੀ ਲਾਜ ਰੂਪੀ ਇਕ ਹੋਰ ਅਰਥ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਕਵੀਰਾਜ ਨੇ ਅਰਥ-ਮੂਲਕ ਵਿਅੰਜਨਾ ਦੀ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:

ਬਸੰਤ ਦੀ (ਮਸਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ) ਰੁੱਤ ਹੈ। ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਧਨੁਖ ਵਾਲਾ (ਕਾਮਦੇਵ) ਜ਼ੋਰ ਵਿਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭੇਗ ਦੇ ਥਕੇਵੇਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਹਵਾਵਾਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵਗ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅਸੇਕ ਕੁੰਜ ਵਾਲੀ ਖੇਡਣ ਦੀ ਬਗੀਚੀ ਵੀ ਸੁਹਾਵਣੀ ਹੈ। ਪਤੀ ਦੂਰ ਹੈ, ਤੂੰ ਹੀ ਦਸ (ਸਖੀ!) ਹੁਣ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?

ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਪਾਠ ਵਿਚ ਏਸੇ ਥਾਂ ਮਨਚਾਰੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਭੇਸ ਵਿਚ ਛੇਤੀ ਭੇਜਾ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਝਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।¹⁷ ਆਰਥਿਕ ਵਿਅੰਜਨਾ ਦੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਦਾਹਰਣਾ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਵਿਅੰਜਨਾ ਦਾ ਇਹ ਪੱਧਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਤੇ ਵਾਕਾਤਮਕ ਅਰਥਾਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪਾਠਾਤਮਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਪਾਠਕ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੁਝਾਊ ਵਿਅੰਗ ਅਰਥ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਨੇ ਬਹੁਪਰਤੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ-ਮੁਕਤ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ (ਵਾਚਿਆਰਥ) ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਾਕਾਤਮਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ (ਲਖਸਿਆਰਥ), ਵਾਕ ਵਿਚ ਆਏ ਪਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਵਾਕਾਤਮਕ ਅਰਥ (ਤਾਤਪਰਯ) ਅਤੇ ਇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪਾਠਾਤਮਕ ਪਰਿਪੇਖ ਪਠਿਕ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਪਾਠ ਦੇ ਸੁਝਾਊ ਅਰਥ (ਵਿਅੰਜਨਾਰਥ) ਤੱਕ ਦੇ ਅਰਥ-ਪੱਧਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਦੀ ਅਰਥ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿਚ ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਨੇ ਪਾਠਾਤਮਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇਕਰ ਪਾਠਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਗੁਣ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰਮਣੀਕ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਕਦੇ ਵੀ ਸਮਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਖੇ ਹੋਏ ਅਰਥ ਵੀ ਰਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਣ ਨਾਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਖੇ ਹੋਏ ਰੁੱਖ ਬਸੰਤ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਜੀ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।¹⁸ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਦੇ ਵਿਅੰਜਨਾਰਥ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਦਰਸਾ ਕੇ ਧੁਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੀਆਂ ਅਸੀਮ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਰਤ੍ਰਹਰੀ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ-ਚਿੰਤਨ, ਬੋਧੀ ਚਿੰਤਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਦਾ ਧੁਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਗਿਆਨ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਸਬੰਧੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਕੇਂਦਰਤ ਪਹੁੰਚ-ਵਿਧੀ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਭਰਤ੍ਰਹਰੀ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਵਿਆਕਰਨ ਵਿਧੀ ਸਿਰਜੀ। ਬੋਧੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਅਤੇ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਿਆਂ ਅਪੇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਅਨੰਤ ਖੇਡ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਨੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠਾਂ ਦਾ ਬਹੁਪਰਤੀ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਉਸਾਰਿਆ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

¹ Roman Jakobson, **Language in Literature**, The Belknap Press of Harvard University Press, London, England, 1987. P. 65

² ਸ੍ਰੀ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਕਵੀਰਾਜ, ਸਾਹਿਤਯ ਦਰਪਣ, (ਅਨੁ.) ਦੁਨੀ ਚੰਦ੍ਰ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1972, ਪੰਨਾ. 9

³ “The Sphota theory of Bhartrhari is based on the logic that “the whole is prior to the parts”. It accounts for a continuum of cognition, resulting in an ascending hierarchy of speech levels, whether one is dealing with factual scientific language or a poem or a book: Vakya, Mahavakya, Akhandmahavakya. The word is subsumed by the sentence, the sentence is subsumed by discourse, the discourse by the chapter (component), the chapter by the book, and so on, until all speech is identified with Brahman. The term Sabdabrahma carries the connotation of indivisible word, sentence, discourse, text and the ultimate consciousness. In reality only an indivisible speech act, a text (sentence) as a physical whole is meaningful”. Lachman M. Khubchandani, “Speech as an ongoing activity Comparing Bhartrhari and Wittgenstein” **Word and Sentence: Two Perspectives Bhartrhari and Wittgenstein**, (ed.) Sibajiban Bhattacharyya, Sahitya Akademi, New Delhi, 2009, p. 105

⁴ Tandra Patnaik, **Sabda: A Study of Bhartrhari’s Philosophy of Language**, D.K. Printworld (p) Ltd., New Delhi, 1994, p. 79-80

⁵ Ibid, p. 83

⁶ kipl dyv idRvydI, AQ~ivzwn AOr ŪXwkrx dS~n, ih<duáqwn AkwdmI, elwhwbwd, 1951, p. 77-78

⁷ Harjeet Singh Gill, **Signification in Buddhist and French Traditions**, Harman Publishing House, New Delhi, 2001, p. 2-3

⁸ mnmohn, dYrIdlAn ivKMfn Aqy BwrqI igAwn Swsqr.pMjwbl siBAwewrk kyNdr, id’lI, pMnw. 49

⁹ As Quoted by Akihiko Akamatsu, “Pratibha in Bhartrharis vakyapdiya”, **Bhartrhari Philosopher and Grammarian**, (ed.) Saroja Bhate, Johanner Brankhers, Motilal Banarsidass publishers, Delhi, 1997 p. 39

¹⁰ mnmohn, dYrIdlAn ivKMfn Aqy BwrqI igAwn Swsqr.pMnw. 49

¹¹ G. N. Reddy, **A Study of Telugu Semantics**, Sri Venkateshwara University, Tirupati, 1966, p. 10

¹² K. Kunjuni Raja, **Indian Theories of Meaning**, The Adyar Library and Research Centre, 1969, p. 10

¹³ sqXdyy cODrI, kwvX SwsqR ky piridRSX, pNny. 145-46

¹⁴ ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ, ਯਵਨਿਆਲੋਕ, (ਅਨੁ.) ਚਰਨਦਾਸ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,

ਪਟਿਆਲਾ, 1992, ਪੰਨਾ. 55

¹⁵ ਉਚੀ, ਪੰਨਾ. 43

¹⁶ ਉਚੀ

¹⁷ ਵਿਸ਼ਨਾਥ ਕਵੀਰਾਜ, ਸਾਹਿਤਯ ਦਰਪਣ, ਪੰਨਾ. 21

¹⁸ ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ, ਯਵਨਿਆਲੋਕ, ਪੰਨਾ. 176